

ОБРАЗНЕ МОВЛЕННЯ ЯК КОМУНІКАЦІЯ СВОГО Й ЧУЖОГО

У статті розглянуто мовні образні конструкти архаїчного походження – метафоричний, символічний, алегоричний – під кутом головних питань імагології.

Ключові слова: образне мовлення, символ, метафора, алегорія, імагологія.

Моклиця М. В. Образная речь как коммуникация Своего и Чужого.

В статье рассматриваются словесные образные конструкты архаического происхождения – метафорический, символический, аллегорический – под углом главных вопросов имагологии.

Ключевые слова: образная речь, символ, метафора, аллегория, имагология.

Moklytsya M. V. Vivid Broadcasting as Communication It and Stranger. In the article is examined language vivid constructs of archaic origin - metaphorical, symbolic, allegoric – under the corner of main questions of imagology.

Key words: vivid broadcasting, symbol, metaphor, allegory, imagology.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поняття Свого й Чужого – базове не лише в імагології, структуралізмі, постколоніальній критиці, герменевтиці, міфокритиці та інших, споріднених з філологією сучасних наук, а також і в етнології, історії релігій, психології, культурології тощо. Усвідомлення цієї бінарної опозиції – загальнокультурна парадигма розвитку цивілізації, покликаної, з одного боку, нарощувати темпи технізації й інформатизації, а з іншого – знову й знову вирішувати дошкульні проблеми залежності від природи, і навколишньої, і природи усередині людини.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування отриманих результатів дослідження. Структуралісти ХХ ст., зокрема етнопсихолог К. Леві-Строс [5], відкрили опозицію своє / чуже як основну для архаїчного, або первісного світосприйняття, важливу, поруч з іншими бінарними опозиціями, такими, як сире / варене, чоловік / жінка, верх / низ, сакральне / профанне тощо для структуризації, тобто впорядкування світу. Моделюючи свій часопростір, первісна людина виживала у навколишньому середовищі та водночас творила штучний світ, паросток майбутньої культури й цивілізації. Серед

інших опозицій пара понять своє / чуже виділяється щонайглибшою вкоріненістю у біологічну природу, вона з'єднує людину з усім живим, зокрема з її ближчими родичами, тваринами, тими хижаками, які свій життєвий простір відвойовують у суперників. Будь-яке вторгнення на територію хижака він сприйме як з'яву ворога чи жертви у своїх володіннях. Архаїчна спільнота життєво залежна від території, на якій мешкає, всі інші люди для неї не просто чужі, а й ворожі. Власне, опозиція своє / чуже цікава тим, що легко маркується в аспекті надання максимуму позитивних цінностей своєму і негативних – чужому. На образі чужого формується образ ворога, цей універсальний стимулятор природної людської агресії, актуальний та дієвий і досі. Цей образ легко перетворюється на ідеологему, міфему, яскравий подразник, що апелює до найглибших страхів і комплексів людини. Хоча розвиток цивілізації рухається в бік формування всепланетної спільноти, кожне суспільство й сьогодні розділено на безліч дрібних об'єднань, запрограмованих на один тип поведінки – захист своїх і боротьба з чужими. Власне, всі конфлікти, починаючи з дрібних сварок сусідів, сутичок між церковними громадами чи бізнесовими групами і завершуючи глобальними протистояннями світового масштабу, вкорінені у природу людини, яка інстинктивно шукає коло своїх, аби присвятити життя боротьбі з чужими. Це нездоланий для більшості пересічних людей виробник життєвої енергії. Позбутися його можна хіба разом із самою людиною. Але чим далі до нашого часу, тим зрозуміліше стає, що людина має навчитися контролювати цю енергію, підпорядковувати її іншим цінностям, духовного плану. Це завдання мислителі й філософи усвідомили дуже давно. Сюжет європейської історії – не лише боротьба з варварами, бунтівниками, імперіалістами, загарбниками тощо, це також постійні спроби вийти на діалог і порозуміння з далекими, чужими, іншими. У ХХ ст. опозицію своє / чуже піддано глибинній рефлексії, особливо у філософії екзистенціалізму. Перемаркування цієї антитези виявилось одним із магістральних пафосів, під яким має рухатися будь-яке самоусвідомлення. Перший етап цього руху – переміна місць, коли своє втрачає позитив, а чуже – негатив. Пафос відчуження, характерний для культури ХІХ ст., у ХХ ст. набуває іншого відтінку. Індивід рухається хибним шляхом, звинувачуючи у своїх бідах, нещастях і прикрошах суспільство, знімаючи вину, а отже й відповідальність із самого себе. Будь-яка спільнота складається з індивідів, від рівня їх

свідомості і моральності залежить рівень суспільної свідомості й моралі. Поступово оформилося розуміння, що концепт Чужий потрібно замінити концептом Інший. Власне, саме під цим концептом розгорнулася імагологія другої половини ХХ ст., починаючи відомою працею Юлії Крістєвої та завершуючи сучасною постколоніальною критикою. Свої студії з політичної теорії соціальний філософ Юрген Габермас називає «Залучення іншого», і це показовий етап. «“Залучення іншого” радше означає, що межі спільноти відкриті для всіх – у тому числі і для тих, котрі є чужими між собою і хочуть залишитися такими» [1, 7]. Якщо чужий стає іншим, він перестає лякати, викликає зацікавлення і бажання вступити з ним у діалог, або, принаймні, він не заважає жити.

Утім вести діалог не лише з іншим, а й із чужим – уміння, дане людині від самого початку, разом з даром мовлення. У мові як такій закладені всі моделі та механізми міжлюдського взаєморозуміння. Мова існує, так само, як людська психіка, між двома полюсами – довавилонською універсальною мовою і післявивалонським різномірччям, основою будь-якого непорозуміння. Людина має оволодіти мовою індивідуального самовираження і мовою загального порозуміння. Й одна, і друга – дар едемських часів.

Для періоду ХХ ст. (хоча перші концепції належать століттю попередньому) характерна тенденція всі гуманітарні, а особливо антропологічні дослідження будувати на глибинному дискурсі, вкоріненому в архаїчні спільноти. Неминучий аспект цих досліджень – мовний. Мовними питаннями тепер переймаються люди, далекі від філології. Науковця-гуманітарія цікавить у мові її здатність давати об'єктивований (а отже придатний для подальшої наукової рефлексії) матеріал для тих сфер, які за визначенням не надаються до об'єктивації, потребують гіпотетичного моделювання, абстрактної логіки, математичних перенесень тощо – це внутрішня сфера суб'єкта і безміри колективної психіки, тонкі ментальні процеси. Мова містить ключі й відгадки для пояснення багатьох речей, які, здається, мови стосуються опосередковано – лише як засобу вираження думки. Сучасні гуманітарії все ближче до усвідомлення, що феномен людини можна до кінця збагнути через вивчення мови, завдяки якій існує цей феномен і постає людська цивілізація. «Останнім часом наукове та філософське дослідження мови, – стверджував усередині ХХ ст. німецький філософ Мартін Гайдеггер, – щоразу рішучіше зосеред-

жується на створенні того, що називають “метамовою”. Наукову філософію, що має за мету створити таку надмову, розуміють відповідно як металінгвістику. Звучить як метафізика, і не лише так звучить, а й так є; бо металінгвістика – це метафізика суцільного технічного перетворення всіх мов на функціональний міжпланетарний інформаційний інструмент» [2, 136].

Пошуками універсальної мови, яку б без зусиль розуміли всі люди планети, захоплювалися не лише науковці ХХ ст., а й митці. Те, що образне мовлення стосується початків, мови часів «Едему», а також мови міжпланетного (чи хоча б усепланетного) майбутнього, проходить червоною ниткою через багато фундаментальних досліджень із різних наук, починаючи зі студій міфологічної школи ХІХ ст. і завершуючи працями сучасних міфокритиків.

Ми спробуємо узгодити ці два, достатньо розбіжні, наукові дискурси: імагологічний й металінгвістичний, вказати на ще один можливий ракурс досліджень: подивитися на образне мовлення як інструмент уселюдського порозуміння, спосіб руйнації однозначно маркованої опозиції Свого й Чужого.

У біблійній герменевтиці Середньовіччя склалася традиція багаторівневої інтерпретації сакрального тексту. Завдяки Данте, який наполягав на чотирьох способах прочитання «Божественної комедії», цей підхід набув поширення в інших, найперше філологічних сферах знання. Це чотири способи, які, з урахуванням численних уточнень, зрештою активно експлуатує гуманітаристика ХХ ст.: буквальний, метафоричний, алегоричний і символічний. Нового сенсу цьому підходу надає Нортроп Фрай, який у відомому дослідженні Біблії називає три етапи у формуванні словесного вираження: поетичний (або ієрогліфічний), героїчний (або ієратичний) і просторічний (або демотичний) і пов’язує з кожним із них певний спосіб образного мовлення. Найпершим етапом є поетичний, для нього стрижневим способом вираження й комунікації є метафора. Про первісність метафори писали науковці ще ХІХ ст., ця ідея виникла в надрах міфологічної школи. Зокрема, Олександр Потебня вважав метафору первісним словом. Про роль метафори для формування первісного мовлення говорили не лише філологи, а і філософи (Ортега-і-Гассет пов’язував її виникнення із первісними табу), етнологи (Леві-Строс указував на метафоричний спосіб висловлювання в архаїчних магічних текстах), культурологи (Й. Гейзінга пов’язував метафору із

загадкою, власне, вказував, що будь-яка загадка й є метафоричною конструкцією, підміна назви функцією чи ознаками предмета) та інші науковці. «Завважимо, – писав Фрай, – що в ті часи відносно мало значення надається чіткому розрізненню між суб'єктом і об'єктом: наголос робиться радше на відчутті, що суб'єкт і об'єкт пов'язані якоюсь особливою спільною енергією» [6, 32–33]. «Що ж стосується слів, то лише метафора дозволяє омовити сенс енергії, спільної для об'єкта і суб'єкта. Центральним виявом метафори “бог”, сутність, котра, як бог сонця, бог війни, бог моря чи який завгодно інший отожднює форму індивідуальності з виявом природи» [6, 34].

Для усіх трьох типів образного висловлювання характерний універсалізм, який дає змогу використовувати словник предметів і явищ як мову загального порозуміння. Але в кожного з механізмів своє окреме призначення. Символ покликаний встановлювати комунікацію у вертикальній площині, у напрямку знизу вгору, від землі до неба. Тому зрештою символи у християнському Середньовіччі утвердилися як мовлення про Бога і Божественне. Натомість алегорія, існуючи в тій самій вертикальній площині смислів, рухається зверху вниз, конкретизуючи кожен абстракцію, виносячи у світ предметів і персонажів будь-яку рису внутрішнього світу людини. Тільки метафора існує в горизонтальній площині і покликана перекидати містки між персонажами профанного світу. Саме тому вона найдавніша. Метафора об'єднує світ суб'єкта й об'єкта, завдяки цьому вона спроможна об'єднувати і будь-яких чужодальніх суб'єктів.

Відомий медієвіст Ернст Роберт Курціус у дослідженні європейського Середньовіччя великий розділ присвячує метафориці. Серед найдавніших і надзвичайно поширених в Античності і Середньовіччі метафор він виділяє групи мореплавних, персоніфікованих, пов'язаних з їжею, з частинами тіла, а також театральні метафори, при цьому підкреслює, що основним джерелом метафор є Біблія. «У християнській святій історії надкушування забороненого плоду та влаштування тайної вечері – драматичні епізоди. Блаженними проголошують тих, хто голодний і спраглий» [3, 156]. Серед біблійних метафор, пов'язаних із частинами людського тіла, такі: око душі, вуха духа, обрізання серця, рука душі, коліна серця тощо. Усі ці метафори покликані узгодити внутрішній і зовнішній план людської екзистенції, вони дають змогу людині подвоювати саму себе, перетворювати на дві іпостасі – духовну й тілесну. Через накопичення такого типу

метафор поступово усвідомлюється головний внутрішній конфлікт людини – між потребами тіла й душі. Метафори виростають на вродженій здатності будь-якої людини сприймати образи зовнішнього світу в асоціативних ланцюгах, пізнавати будь-що невідоме способом підміни або перетворення на подібне й відоме. Метафора легко опановує навколишній світ, навіть ворожий, тому що для неї не існує принципових перешкод, таких, наприклад, як готовність чи неготовність людського розуму щось узагальнювати, що має значення при оперуванні алегоріями й символами.

Зрештою середньовічна свідомість так захопилася метафорикою, що почала надуживати нею. Після двох-трьох століть більш прохолодного ставлення метафора знову засяяла на горизонті культури, сформувавши бароковий стиль і барокову естетику. Бароковий стиль легко поширився в середовищі всіх митців Європи, попри свою майже східну пишномовність і затемненість смислу, тому що активно використовував метафору. Метафора створювала ефект екзотизму, чогось дивного, загадкового, але водночас притягального. Бароковий стиль – це інструмент для опанування іншого світу, надання всьому жахливому позитивного маркера, адже воно стає цікавим і естетичним.

Досить поважне місце посіла метафора також у романтичному стилі. Але справжнє її царство настало у ХХ ст. Культура рухалася по колу і, дійшовши якогось апогею, відчула гостре бажання вернутися на круги своя. Разом із захопленням усім природним, первісним, архаїчним, навіть дикунським, відновилася і здатність до метафоричного мислення, адже саме воно поєднує дикуна, дитину й поета. Ці чи не головні персонажі культури ХХ ст. зрештою й підштовхнули науковців до пошуків універсальної едемської мови. Метафора виявила спроможність не лише перекидати містки між будь-якими суб'єктами й об'єктами, а й неперевершену здатність бути носієм неповторного індивідуального світосприйняття, при цьому не втрачати універсалізму. Метафора дає людині чарівний ключ порозуміння, діалогу з Іншим, вона каже людині: ми всі дуже різні, ми по-своєму дивимося на світ, але ми всі при цьому дуже схожі, ми багато головних речей сприймаємо однаково, чинимо переважно так само, мотивуємо дуже подібно. Метафора зводить у єдиний сюжет непокдані й віддалені речі чи явища, але не применшує ролі жодного, розгортаючи історію кожного одночасно, паралельно, віддзеркалено. Слово

набуває автономії і божественної властивості творення нових світів. «Слова, що пахнуть житом, сіном, соняшними днями, / надихані землею та навіяні вітрами. / Слова, що вимріяні у безсонні, довгі ночі, / коли стріла надхнення вбита в серце їддю точить», – це із поезії Б.-І. Антонича «Над книжкою поезій», поета-метафорика, майстра чарівних перетворень усього на все.

Такі відомі назви творів ХХ ст., як «Острів пінгвінів» (А. Франс), «Сліпці» (М. Метерлінк), «Пігмаліон» (Б. Шоу), «Улісс» (Д. Джойс), «Гра в бісер» (Г. Гессе), «Замок», «Процес» (Ф. Кафка), «Котлован» (А. Платонов) і багато інших, включно з сучасними – це місткі метафори, створені способом підміни назви. Подібні до них і численні твори української літератури: «Воа konstriktor», «Перехресні стежки» (І. Франко), «На полі крові», «Оргія» (Леся Українка), «Fata morgana» (М. Коцюбинський), «Санаторійна зона» (М. Хвильовий) та ін. Поширюючись на цілий текст й утворюючи численні прошарки смислів, ці метафори стають образами найвищого універсалізму, досягають архетипного звучання і поєднують в одному розумінні людей усіх часів і народів. Накопичення метафор у літературному творі робить його складним для сприйняття, навіть темним за змістом, і це іноді відштовхує читача, суто інстинктивно він відчуває присутність іншого, чогось чужого, а значить, цілком можливо, й небезпечного. Але ця інакшість не містить стільки негативу, щоб лише відштовхнути, вона активно притягальна, вона будить допитливість. Долаючи певний спротив, переступаючи бар'єр, читач занурюється у цілком невідомий світ, починає дивитися очима іншого й остаточно втрачає недовіру до нього.

Список використаної літератури

1. Габермас Ю. Залучення іншого : студії з політичної теорії : пер. з нім. / Ю. Габермас. – Львів : Астролябія, 2006. – 416 с.
2. Гайдеггер М. Сутність мови : пер. з нім. / М. Гайдеггер // Дорогою до мови. – Львів : Літопис, 2007. – С. 135–184.
3. Крістева Ю. Самі собі чужі : пер. з фр. / Юлія Крістева. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. – 262 с.
4. Курціус Е. Р. Європейська література і латинське Середньовіччя ; пер. з нім. / Е. Р. Курціус. – Львів : Літопис, 2007. – 752 с.
5. Леві-Строс К. Структурна антропологія : пер. з фр. / Клод Леві-Строс. – К. : Основи, 2000. – 387 с.
6. Фрай Н. Великий код : Біблія і література : пер. з англ. / Н. Фрай. – Львів : Літопис, 2010. – 362 с.